
Boekbesprekingen

René Goudriaan: **Arbeidsplaatsenplannen of arbeidsplaatsen plannen?** (Rijswijk, SCP-cahier nr. 27, 1981, pp.

Deze publikatie van het Sociaal Cultureel Planbureau beoogt een toetsing te zijn van de arbeidsplaatsenprogramma's voor de kwartaire sector voor het jaar 1980, met als zwaartepunt een vergelijking op discrepanties tussen twee onderscheiden functies van dit soort arbeidsplaatsenplannen. Bij toetsing van deze twee functies, de allocatiefunctie (verzorging van goederen en diensten door de overheid) en de werkgelegenheidsfunctie, ligt de nadruk op de eerstgenoemde. Voor deze beperking worden een aantal theoretische overwegingen aangevoerd. De toetsing vindt plaats aan de hand van het geraamde gebruik van voorzieningen. Gebruik makend van deze ramingen wordt de nadruk bij toetsing verschoven van het al dan niet gerealiseerd zijn van een arbeidsplaatsenplan naar een toetsing van de intenties van beleid. Na schematisch overzicht van de arbeidsplaatsenprogramma's voor 1980, waarbij globaal wordt ingegaan op uitgangspunten en samenhangen, wordt een overstap gemaakt naar een toetsing van de realisatiegraad van het Arbeidsplaatsenplan 1980 met als conclusie dat de gerealiseerde uitbreiding van de kwartaire sector op korte termijn achterblijft bij de verwachting. Als verklaring hiervoor wordt, onder verwijzing naar een publikatie van de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid, opgemerkt dat het grote aantal doelstellingen, de extra kosten voor de lagere overheden en de wijze van besluitvorming daarvoor verantwoordelijk zijn. Vervolgens wordt op basis van de al eerder genoemde raming voorzieningengebruik de allocatieve functie globaal getoetst. De beoogde uitbreiding blijkt ruimschoots uit te gaan boven de uitbreiding die voldoende is om de kwaliteit van de allocatiefunctie te kunnen waarborgen. Deze conclusie blijft bij gedetailleerde toetsing bij de onderscheiden sectoren overeind. De grootste absolute bijdrage in discrepantie tussen geraamde en geplande gebruiks/personeelsverhouding wordt geleverd door de gezondheidssector, gevolgd door de sector kleuter- en basisonderwijs. Aanbevelingen voor het opstellen van arbeidsplaatsenplannen worden gedaan om systematisch rekening te houden met de geraamde en feitelijke ontwikkeling van de personeel/gebruiksverhouding. Verder moet, weer gelet op de personeel/gebruiksverhouding, conjuncturele werkloosheid niet opgevangen worden door creëren van structurele arbeidsplaatsen in de kwartaire sector.

Door de verschijningsdatum mag het rapport enigszins gedateerd lijken, in zijn aanbevelingen is het echter nog zeer zeker niet achterhaald. Beleidsmakers zullen in de toekomst echter wel terdege rekening moeten houden met een derde aanbeveling, dat bij uitvoering van arbeidsplaatsenprogramma's rekening gehouden moet worden met institutionele belemmeringen op lager uitvoeringsniveau.

Maarten Sprengers

Marlene H. de Vries: Waar komen zij terecht? De positie van jeugdige allochtonen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Den Haag, Adviescommissie Onderzoek Minderheden, Staatsuitgeverij, 1981, 260 pp.

Het rapport handelt over allochtone jongeren in Nederland, de zogenaamde 'tweede generatie'. De studie is opgezet teneinde knelpunten met betrekking tot de deelgebieden onderwijs en arbeidsmarkt te inventariseren. Het rapport valt in twee delen uiteen: een deel over onderwijs en een over de arbeidsmarkt. Als uitgangspunt voor het eerste deel worden de thema's taalproblematiek, de eigen identiteit en het sociaal economisch milieu genomen. Deze thema's, die ook in huidig beleid centraal staan, worden bekeken op de vragen of de kansen van de tweede generatie via het onderwijs vergroot kunnen worden en of het huidige beleid daartoe aanknopingspunten biedt. Voor het tweede deel van het rapport worden als uitgangspunt vragen van beschrijvende aard gesteld. Het rapport is tot stand gekomen op basis van literatuurstudie, aangevuld met direct verkregen informatie van ter zake deskundigen. Na een cijfermatige beschrijving van jeugdige allochtonen in Nederland naar leeftijd en land van herkomst, wordt ingegaan op de prognose van het Sociaal Cultureel Planbureau voor allochtone leerlingen in het jaar 1990. Vervolgens komt de auteur tot een terreinafbakening voor de onderwijsproblematiek die taalproblematiek, de identiteit en het sociaal-economisch milieu omvat. Problemen met betrekking tot tweetaligheid komen uitgebreid aan de orde, vooral omdat op dat gebied al veel literatuur voorhanden is. De eigen identiteit is het tweede deelgebied van wat tot voor kort als de onderwijsproblematiek werd onderkend. Uitbreiding van dit probleemgebied met het sociaal-economisch milieu van herkomst is volgens de auteur juist daarom noodzakelijk gezien de rol die dit speelt bij de verklaring van schoolsucces bij autochtone leerlingen.

In het tweede deel van het rapport wordt eerst een algemene beschrijving gegeven van de huidige situatie op de Nederlandse arbeidsmarkt en vervolgens voor allochtonen in het bijzonder. Ondanks het beperkte bronnenmateriaal worden allochtonen uitgesplitst naar land (streek) van herkomst voor een vergelijking van groepen allochtonen onderling en een vergelijking tussen groepen allochtonen enerzijds en autochtone Nederlanders anderzijds. Het rapport wordt afgesloten met een hoofdstuk over mogelijkheden om kansen op de arbeidsmarkt voor allochtonen te bevorderen.

Als beschrijvende inventarisatie van knelpunten op de twee deelgebieden onderwijs en arbeidsmarkt levert het rapport een bijdrage aan een beter overzicht van de huidige stand van zaken in de tot dusver over deze twee deelgebieden verschenen publikaties. Een bezwaar van het apart belichten van deze twee gebieden is dat de onderlinge samenhang en de samenhang met andere probleemgebieden nagenoeg geheel verloren gaat. Niet te ontkennen valt dat al deze deelgebieden ingrijpend met elkaar verstrengeld zijn. In het rapport, en met name in de aanbevelingen voor verder onderzoek wordt veel aandacht gevraagd voor toekomstig onderzoek met beschrijvend karakter. Mij lijkt dat dit vele beleidsvoerders als muziek in de oren klinken mag, maar de vraag blijft of beschrijvend nu juist het type onderzoek is waarop beleidsmakers met het oog op de wat langere termijn zitten te wachten. Voor dieper inzicht in probleemgebieden zoals onderwijs, arbeidsmarkt, huisvesting en discriminatie zijn toch vooral ook verklaringsvragen interessant en kan dit type onderzoek voor beleidsmakende instanties aanknopingspunten bieden voor opstellen van beleid.

Maarten Sprengers

A. Hoogerwerf (red.): **Succes en falen van overheidsbeleid**, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1983, 261 pp.

In deze bundel staat de vraag centraal of het overheidsbeleid effectief is. Weet men de doelen die men zich gesteld heeft, te realiseren? En welke factoren zijn van invloed op het al dan niet welslagen van het beleid? Hoogerwerf die de bundel opent, besteedt aandacht aan criteria voor succes en falen van beleid, geeft vervolgens een beknopt overzicht van verricht onderzoek in Nederland en behandelt tenslotte een viertal factoren die de mate van welslagen of mislukken van beleid mogelijk kunnen verklaren: doelgerichtheid, informatie, macht en integratie. Herweyer geeft vervolgens een overzicht van strategieën die achtereenvolgende kabinetten hebben toegepast in hun streven om ombuigingen in het beleid tot stand te brengen. De resterende acht hoofdstukken zijn verslagen van onderzoek naar de effectiviteit van een bepaald beleid. De meeste verslagen zijn samenvattingen of bewerkingen van recent verschenen rapporten en dissertaties. De eerste vijf hoofdstukken richten zich op de 'maatschappelijke effecten van overheidsbeleid': waterkwaliteitsbeleid (Bressers), aanvullend werkgelegenheidsbeleid (Maarse), kostenbeheersing in de gezondheidszorg (Honigh), monumentenzorg (Derksen et al.) en tertiaire inkomensverdeling (Van 't Eind en Ruitenbergh). In de overige drie bijdragen wordt vooral aandacht besteed aan de gevolgen van het beleid voor het politieke systeem zelf: beleidsovereenkomsten (Aquino), Suriname's opbouwplanning (Hoppe) en gemeentelijke verordeningen (Korsten).

Het is een interessante bundel geworden. Het boek geeft een goede indruk van de stand van zaken in het onderzoek naar de effectiviteit van het overheidsbeleid: onderzoeksbepalingen, theoretische inzichten, gebruikte gegevens en uitkomsten. Voorts laat het zien dat de effectiviteit van het beleid van terrein tot terrein sterk varieert. Veel minder inzicht verschaffen de bijdragen daarentegen in de oorzaken van succes of falen. Het blijft vaak bij het opsommen van mogelijke oorzaken. Afgezien van het feit dat onderzoek op dit terrein verre van eenvoudig is en van een enkele studie op een bepaald beleidsterrein geen definitieve resultaten verwacht mogen worden, lijkt me in een aantal gevallen de aard van de gegevens debet aan het betrekkelijk geringe inzicht dat in de oorzaken van succes of falen wordt geboden: vrij vaak wordt gebruik gemaakt van gegevens op geaggregeerd niveau, niet primair verzameld voor onderzoeks- maar voor ambtelijke doeleinden. Te weinig aandacht is er vaak – zoals enkele medewerkers aan de bundel ook zelf aangeven – voor het gedrag van beleidsactoren en voor het feitelijk verloop van beleidsprocessen. Voor een goed inzicht in welslagen of mislukken van overheidsbeleid is onderzoek naar laatstgenoemde aspecten evenwel onontbeerlijk. Het zou de gepresenteerde analyses op zinvolle wijze kunnen aanvullen en completeren.

H. van Goor

Frank Bovenkerk, Anne Eijken en Wiesje Bovenkerk-Teerink: **Italiaans ijs, de opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland**. Meppel, Boom, 1983.

'Italiaans ijs' behandelt de geschiedenis van drie generaties Italiaanse ijsbereiders in Nederland. Het eerste deel van het boek bestaat uit een boeiend geschreven, empirisch verslag van het reilen en zeilen van deze groep in Nederland. In het tweede deel probeert men op basis van de ervaringen van deze groep algemene uitspraken over het etnisch ondernemerschap te formuleren. Omstreeks 1927 vestigt de eerste generatie Italiaanse ijsbereiders zich in Nederland. Hun emigratie vormt een onderdeel van een al eeuwenoude Italiaanse migratie-

geschiedenis. Zij komen naar Nederland om zich doelbewust, in familieverband, als zelfstandig ondernemer te vestigen. Hun geschiedenis is het verhaal van de wijze waarop een groep mensen, door uitzonderlijk hard werken via zelfstandig ondernemerschap, op eigen kracht op de maatschappelijke ladder heeft weten te stijgen. De eerste generatie moet ploeteren om het familiebedrijf op poten te zetten en draaiende te houden. De tweede generatie weet het bedrijf te consolideren en te professionaliseren, terwijl vervolgens de derde generatie een hoge opleiding volgt en het familiebedrijf verlaat om elders een werkkring te vinden. Ik ga hier niet verder in op hoe het deze groep Italianen precies vergaan is in Nederland, ten eerste omdat het boek het verdient dat een ieder het voor zichzelf leest en ten tweede omdat het grootste belang van het werk mijns inziens schuilt in de probleemstelling.

Deze luidt: 'Onder welke voorwaarden wordt het zelfstandig ondernemerschap onder etnische groepen in de industriële samenleving tot een succes?' (blz. 13). Dit is een, althans voor Nederland, geheel nieuwe invalshoek. Men wordt nu eens niet met een beschrijving van uitsluitend de problemen van etnische minderheden geconfronteerd maar met het succes. De vraagstelling is volgens de auteurs niet alleen wetenschappelijk, maar ook maatschappelijk relevant. Dit laatste omdat ten eerste het uitsluitend oog hebben voor problemen een stigmatiserende werking heeft en ten tweede kennis over etnische groepen die op eigen kracht omhoog hebben weten te komen meer inzicht geeft in de mogelijkheden en onmogelijkheden voor nieuwe immigranten. Het formuleren van deze (on)mogelijkheden voor nieuwe etnische groepen lijkt mij essentieel. Gebeurt dat niet, dan is het stigmatiserende effect van een succesverhaal voor minder succesvolle groepen ('the American dream') waarschijnlijk veel ernstiger dan het stigmatiserende effect van een preoccupatie met problemen.

Zoals gezegd, probeert men in het tweede deel van het boek algemene uitspraken over het etnisch ondernemerschap te formuleren. Hier komt men mijns inziens niet goed uit. In de eerste plaats blijken de ervaringen van de Italiaanse ijsbereiders moeilijk generaliseerbaar te zijn en in de tweede plaats blijft de bespreking van een aantal onderwerpen nogal oppervlakkig.

De ervaringen van de Italiaanse ijsbereiders zijn moeilijk te generaliseren naar huidige, beginnende etnische ondernemers omdat de Italiaanse ijsbereiders behoren tot een specifieke categorie van etnische ondernemers. Zij kwamen doelbewust naar Nederland om zich als zelfstandig ondernemer te vestigen. Hierbij hebben zij zich in principe op de gehele bevolking als klantenkring gericht. Huidige immigrantengroepen zijn echter merendeels naar Nederland gekomen om in loondienst te werken. De vorming van een etnische middenstand onder deze groepen zal voornamelijk een reactie zijn op discriminatie op de arbeidsmarkt en/of een respons op de behoeften van immigranten aan eigen produkten. Hierover is echter weinig bekend. Op basis van uitsluitend de ervaringen van de Italiaanse ijsbereiders kan men geen antwoord geven op de probleemstelling. Deze blijkt te breed geformuleerd te zijn.

In het tweede deel van het boek wordt ook nader ingegaan op de beschrijving van het patroon van sociale mobiliteit van de verschillende generaties. De snelle sociale stijging van de groep wordt toegeschreven aan het grote belang dat zij aan onderwijs hechten en aan het feit dat economisch succes hen aansluiting heeft doen vinden bij de 'gegoede standen'. Het blijft echter onduidelijk waar deze houding ten opzichte van het onderwijs vandaan komt. Is deze te verklaren uit hun voorgeschiedenis, komt deze voort uit het etnisch ondernemerschap zelf (bijvoorbeeld omdat men op een gegeven moment behoefte krijgt aan eigen mensen in nevenfuncties rondom het bedrijf, zoals boekhouders of juristen) of komt deze houding direkt voort uit het feit dat zij zich hebben weten aan te sluiten bij de 'gegoede

standen? Onduidelijk blijft ook wat er met het familiebedrijf gebeurt als men eenmaal bij de derde generatie is aangeland. Wat de Italiaanse ijssalons betreft achten de auteurs het waarschijnlijk dat nieuwe categorieën Italiaanse immigranten het bedrijf zullen overnemen. Echter, bij de bespreking van de vraag waarom zo weinig huidige Italiaanse ijssventers opklimmen tot zelfstandige ijssalonhouders worden het gebrek aan kapitaal en de zware vestigingseisen als voornaamste oorzaken genoemd. Onduidelijk blijft dus of nieuwe immigranten wel in staat zullen zijn om eenmaal gevestigde etnische ondernemingen over te nemen.

De auteurs, en met name F. Bovenkerk in een vóórpublicatie¹, pleiten voor het versoepelen van de vestigingseisen voor beginnende etnische ondernemers. Veelal kunnen die, doordat zij de Nederlandse taal onvoldoende beheersen, niet voldoen aan de zware eisen van vakbekwaamheid en handelskennis. Het versoepelen van deze vestigingseisen kan mijns inziens echter ook negatieve consequenties hebben voor het etnisch ondernemerschap. De tweede generatie probeert immers het bedrijf te consolideren. Dat gebeurt onder andere door middel van het oprichten van eigen vakverenigingen die hoge vakbekwaamheidseisen stellen aan hun leden om zodoende het ambacht tegen de concurrentie van beunhazen te beschermen. Het vraagstuk omtrent de versoepeling van de vestigingseisen lijkt mij dan ook een complexer vraagstuk dan in het boek naar voren komt.

Samenvattend meen ik dat het boek 'Italiaans ijs' een schat aan empirisch materiaal oplevert, maar dat de theoretische pretenties van de auteurs niet volledig waargemaakt worden. Dank zij de probleemstelling geeft het onderzoek een aanzet om de huidige discussie over het minderhedenvraagstuk minder als een moreel vraagstuk te zien en meer in termen van effectiviteit. Dat lijkt mij gezien de huidige stand van zaken een belangrijke bijdrage.

1) F. Bovenkerk - Opeigen kracht omhoog, etnisch ondernemerschap en de oogkleppen van het minderhedencircuit.

Intermediair, 26 februari 1982, 18de jaargang nr. 8.

Gerdien Bathoorn

J. W. Becker, R. Vink, C. J. Wiebrens: **Opvattingen van werklozen 1974-1982. Enige veranderingen in attitudes en gedragingen van werklozen**, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, november 1983, 41 pp.

Vooruitlopend op een veel omvangrijkere publicatie presenteren de auteurs in deze korte brochure enkele globale gegevens over veranderingen in opvattingen van werklozen in 1974 en 1982. De weergegeven opvattingen hebben betrekking op de kansen om werk te vinden, zoekgedrag, de bereidheid om onaangenaam werk te accepteren en om offers te brengen, voorkeuren met betrekking tot intrinsieke en extrinsieke aspecten van het werk en de beoordeling van de voor- en nadelen van werkloosheid.

Het blijkt dat werklozen realistisch op hun situatie reageren. Zo is bijvoorbeeld de bereidheid toegenomen om onaangenaam werk (met name ploegenarbeid en werk aan de lopende band) te verrichten of om offers te brengen om weer aan de slag te komen. Werkzekerheid en promotiekansen zijn belangrijker geworden, een hoog loon daarentegen minder belangrijk. Het zoekgedrag is ten opzichte van 1974 intensiever geworden: het arbeidsethos heeft nog niet aan kracht ingeboet.

Het onderzoeksverslag wordt gevolgd door een uitvoerige beschrijving van de materiaalverzameling van het onderzoek uit 1982. Voorts wordt aandacht besteed aan de wijze

waarop de steekproeven uit 1974 en 1982 vergelijkbaar zijn gemaakt en aan enkele in het onderzoek gebruikte schalen.

In de brochure wordt slechts een globale beschrijving gegeven. Voor een meer gedetailleerde analyse en voor vergelijkingen tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden in 1982 zullen we moeten wachten op de aangekondigde, uitgebreide publikatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

H. van Goor

Idenburg, Ph. A. (red): De nadagen van de verzorgingsstaat, kansen en perspectieven voor morgen, Amsterdam, 1983, 270 pp.

Op uitnodiging van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) heeft een zevental auteurs zich gebogen over de vraag op welke wijze de sociaal culturele analyses van het SCP een grotere bijdrage kunnen leveren aan de politieke besluitvorming. In de bundel artikelen die hier het resultaat van is wordt geprobeerd de in het SCP beschreven ontwikkelingen te interpreteren door het formuleren van een aantal trends die min of meer een voorspellende waarde zouden hebben en die vertaald zouden moeten worden in beleidskeuzen. De auteurs duiden hun werkwijze aan als de tot standkoming van een synthese tussen 'kennen, keuren en kiezen'. De bijdrage die de auteurs hiermee willen leveren aan de 'politieke agenda van de toekomst' komt mede voort uit de behoefte om de relevantie van de sociaal-culturele analyse aan te tonen.

De analyse spitst zich toe op een zestal maatschappelijke deel terreinen: de verhouding tussen burger en staat (P. Schnabel); leefvormen (C. J. Weeda); cultuuroverdracht (C. A. C. Klaassen); maatschappelijke verantwoordelijkheidsverdeling (J. J. Vis); arbeid (W. Albeda) en de verzorgingsstaat (A. C. Zijderveld). Het voor- en nawoord worden verzorgd door Ph. A. Idenburg. De keuze van de deel terreinen wordt gemotiveerd met het argument dat versnippering, hét kenmerk van de bestuurlijke praktijk, hierdoor bestreden wordt en een te grote identificatie met bestaande instituties wordt vermeden.

Het geheel van deze zes analyses levert, gelet op de pretentie van de bundel, geen meerwaarde op ten opzichte van de sociaal-culturele analyses van het SCP. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de werkwijze van deze 'oefening in sociale fantasie'. Door de voorkeur voor persoonlijke interpretatiekaders levert de analyse een gefragmenteerd resultaat, dat geen samenhangende aanknopingspunten voor toekomstig beleid biedt. Het ontbreken van theoretische en normatieve uitgangspunten met betrekking tot sociaal-culturele planning, heeft tot gevolg dat er van een synthese van 'kennen, keuren en kiezen' niets terecht komt. Dat Idenburg in de slotparagraaf deze conclusie ook trekt door op te merken dat 'een richtinggevend kader' en 'een hanteerbare theorie' voor het aangeven van reden en richting van maatschappelijke veranderingen ontbreken, kan niet als geldig excuus voor de geringe opbrengst van de bundel worden opgevoerd. Het is veeleer een illustratie van een weliswaar goedbedoelde, doch slecht doordachte aanpak, waarbij vergeten is een integratie aan te brengen van 'willen en kunnen'.

De individuele bijdragen vertonen eveneens de gebreken die de bundel als geheel kenmerken. Zo komt Schnabel in zijn beschouwing over nieuwe verhoudingen tussen burger en staat wel toe aan een uitvoerige interpretatie van ontwikkelingen en een aanbeveling voor de toekomst. Van een samenhang tussen beide is echter geen sprake. Als oplossing voor de toegenomen spanning tussen het individu dat naar vrijheid zoekt en de alles behersende verzorgingsstaat, wordt voorgesteld de samenleving te reorganiseren naar het model van de USA en Japan. Deze tendentieuze oplossing, economen kijken veel naar het

Japanse wonder, blijft in de lucht hangen, omdat niet duidelijk wordt gemaakt wat deze samenlevingen te bieden hebben aan de Nederlandse.

In het betoog van Weeda over de dynamiek in leefvormen schort het voornamelijk aan een verklaring van het geconstateerde atomiseringsproces. Het wordt niet duidelijk hoe de toenemende behoefte aan individualisering en de nadruk op het gesloten gezin als hoeksteen van de samenleving, hebben geleid tot een toenemend aantal volwassen alleenstaanden. Het van overheidswege krachtig stimuleren van vriendschapsnetwerken die voorzien in hulp en opvang, is een optie die niet logisch aansluit op de atomiseringstheorie. Het komt in feite neer op het vervangen van de gezinsdwang door de vriendschapsdwang.

In Klaassens analyse van de ontwikkelingen in en de toekomst van de cultuuroverdracht komt een drietal vraagstukken aan de orde: het probleem van de inhoud; de spreiding en de regelgeving van het onderwijs. Zij betreffen grotendeels het spanningsveld tussen kennis en praktijkgerichtheid enerzijds en de persoonlijkheid ontwikkelende taak van de scholing anderzijds. In zijn betoog onderscheidt Klaassen een groot aantal deelterreinen. Uit die deelterreinen leidt hij dertien signaleerbare dilemma's af. Er wordt sterk gepleit voor het adequaat afstemmen van scholing op de ontwikkelingen in de economie en de vraag op de arbeidsmarkt. Het feit dat juist de gevolgen van de snelle technologische ontwikkelingen voor die wisselwerking buiten beschouwing worden gelaten, mag op zijn minst opmerkelijk heten.

Vis beperkt zich in zijn beschouwing over de maatschappelijke verantwoordelijkheidsverdeling hoofdzakelijk tot aanbevelingen. Hij beklemtoont de noodzaak dat de overheid zich beperkt tot primaire en voorwaardenscheppende terreinen en dat overige taken worden ondergebracht bij intermediaire structuren en individuen. Een uitvoerige analyse van trends blijft achterwege. Vis besluit zijn bijdrage met de constatering dat er behoefte is aan een theoretisch kader voor toekomstig beleid.

In zijn bijdrage over arbeid tussen utopie en werkelijkheid beperkt Albeda zich hoofdzakelijk tot oplossingen voor de problemen van werkloosheid. Omdat de bestaande oplossingsconcepten niet werken, stelt Albeda voor te komen tot een flexibeler arbeidsmarkt, waarin integratie plaatsvindt tussen de formele en de informele sector in de economie. De relatie tussen dit voorstel en de trends op de huidige arbeidsmarkt wordt nauwelijks onderbouwd. Als richtinggevend kader voor toekomstige planning lijkt dit de zoveelste ad hoc oplossing.

Zijdeveld benadrukt in zijn analyse van de transformatie van de verzorgingsstaat twee trends: een verschuiving in de oorspronkelijke doeleinden van doelen naar middelen én de erosie van het maatschappelijke middenveld. Hij verklaart dit uithollingsproces van de traditionele solidariteitsverbanden uit een levensstijl, het consumptie-ethos, die door de verzorgingsstaat is voortgebracht; vrijblijvendheid en directe behoeftebevrediging prevaleren boven verantwoordelijkheidsbesef, plicht en trouw. Zijdeveld waarschuwt ervoor dat het 'mass society model' ontstaan door het ontbreken van een maatschappelijk middenveld, een ernstige bedreiging voor de democratie kan betekenen.

De Jong beschrijft in de appendix een aantal trends, die zijn gedestilleerd uit de rapporten van het SCP. In vogelvlucht passeren enkele hoofdlijnen uit die rapporten de revue. De auteur geeft zelf al toe dat de beschrijving mank gaat aan volledigheid. Wat is het nut dan van een dergelijk aanhangsel? Is het de bedoeling geweest een 'overall view' te geven, van waaruit de andere bijdragen beter begrepen zouden kunnen worden? Of dient het als cijfermatige onderbouwing? Wie het weet mag het zeggen.

De individuele bijdragen vertonen niet alleen overlap, maar ook tegenstrijdigheden die afbreuk doen aan de pretentie van de schrijvers. In een rommelig slothoofdstuk komt Idenburg tot de conclusie dat de toenemende vraag naar individuele ruimte en vrijheid, hét

integrale veranderingsperspectief is waarop het toekomstig beleid zich moet instellen. Deze individualiseringstendens kan inderdaad in alle betogen worden teruggevonden. Slechts één van de zeven auteurs doet een poging deze trend te verklaren, namelijk Zijderveld.

Wat betreft het beleid worden er tegenstrijdige aanbevelingen gedaan. De belangrijkste vraag – waarop moeten maatschappelijke ontwikkelingen gericht zijn en wie dragen de maatschappelijke verantwoordelijkheden daarvoor – wordt in feite niet beantwoord. De auteurs verschillen onderling teveel van mening. Zo benadrukt Vis intermediaire structuren als de dragers van sociaal-culturele planning, waarvan Zijderveld meent dat ze uitgehold zijn. Zo stelt Weeda vriendschapsnetwerken voor, waar Zijderveld nieuwe sociale bewegingen tegenover zet. Het lijkt erop dat Idenburg door zijn klemtoon op 'nieuwe initiatieven', die maatschappelijke ontwikkelingen vorm moeten geven, de tegenstrijdigheden in de bundel ontkent of negeert.

Opmerkelijk is dat wetenschap en politiek als initiators van maatschappelijke vernieuwingen al bij voorbaat worden afgeschreven. Alle hoop wordt daarentegen gevestigd op 'nieuwe initiatieven en oplossingen'. In de planning van deze 'open toekomst' ziet Idenburg voor het SCP niet langer een rol weggelegd. Niet alleen leveren sociaal-culturele analyses geen betrouwbare informatie, ook leidt het gebrek aan richtinggevend kader tot interpretatieproblemen en daardoor tot stuurloosheid bij de overheid. Met de conclusie dat er van de politiek en de wetenschap geen waardevolle bijdrage valt te verwachten, geven Idenburg en de zijnen zichzelf een brevet van onvermogen, dat zij ten onrechte algemene geldigheid toe kennen.

J. Batstra, M. de Greef, H. van Mulken en J. Timmer